

ग्रामीण कादंबरीतील संस्कृती दर्शन : एक अभ्यास शिवाजी आनंदराव सूर्यवंशी

मराठी विभाग, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18144084>

ABSTRACT:

प्रस्तुत शोधनिबंधात मराठी ग्रामीण कादंबरीतील संस्कृती दर्शनाचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. १९६० नंतर ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह अधिक प्रबळ झाला असला तरी, त्याची मुळे प्राचीन साहित्यातही आढळतात. भारतीय संस्कृतीचा खऱ्या अर्थाने आत्मा ग्रामीण भागात वसलेला असून ग्रामीण कादंबरीने हे वास्तव प्रभावीपणे मांडले आहे. या निबंधात रा. रं. बोरडे, विश्वास पाटील, उत्तम बंडू तुपे, आणि माधव कोंडविलकर यांच्या कादंबऱ्यांच्या आधारे ग्रामीण समाजजीवन, शेती संस्कृती, प्रथा-परंपरा, अंधश्रद्धा, आणि राजकीय स्थित्यंतरे यांचा आढावा घेतला आहे. ग्रामीण माणूस आणि निसर्ग यांचे नाते, बदलती कुटुंब व्यवस्था आणि सामाजिक संघर्षातून होणारे सांस्कृतिक दर्शन हा या अभ्यासाचा मुख्य गाभा आहे.

KEYWORDS:

ग्रामीण साहित्य, ग्रामीण संस्कृती, मराठी कादंबरी, लोकजीवन, सामाजिक वास्तव.

मराठी साहित्यामध्ये १९६० नंतर ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह सुरू झाला, असे अनेक अभ्यासकांचे मत असले तरी ग्रामीण साहित्याची पाळेमुळे मराठी साहित्यात फार पूर्वीपासूनच दिसून येतात. केवळ वास्तवानुभूती या एका मुद्द्यावरून मराठी ग्रामीण साहित्य १९६० नंतर सुरू झाले, असे अभ्यासकांना वाटते. परंतु खऱ्या अर्थाने ग्रामीणत्व हा विषय १९६० पूर्वीपासूनच मराठी साहित्यामध्ये आलेला दिसून येतो. ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृतीचे दर्शन याचे एक अतूट नाते दिसून येते. कारण भारताची संस्कृती ग्रामीण भागामध्ये रुजलेली आहे. ग्रामीण माणूस आणि संस्कृती ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. किंबहुना भारतातील संस्कृतीला जगवण्याचे काम ग्रामीण माणसानेच केलेले आहे. पूर्वापार चालत आलेल्या प्रथेनुसार देशाच्या पर्यायाने महाराष्ट्राच्या संस्कृतीला धरून आपली उपजीविका करणारा व्यक्ती ग्रामीण भागामध्ये आजही दिसून येतो.

भारताची पर्यायाने महाराष्ट्राची संस्कृती ग्रामीण भागामुळे

आजही जिवंत आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही. पाश्चिमात्य संस्कृती देशभर वाढत असताना भारतीय संस्कृतीला ग्रामीण संस्कृतीने जिवंत ठेवले असे म्हणावयास हरकत नाही. गो. म. कुलकर्णी असे म्हणतात की, “१८७४ ते १९२० पर्यंतचे युग म्हणजे सामान्यतः पाश्चात्य संस्कृतीच्या परिचयाचे, पौरवात्य संस्कृतीशी होणाऱ्या संघर्षाचे वा समन्वयाचे युग असे म्हणता येईल.”^१ १९६० नंतर ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह विशेषतः वास्तवानुभूती असलेला ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह मराठी साहित्यामध्ये दाखल झाला आणि ग्रामीण लोकजीवन, ग्रामीण प्रथा, परंपरा, ग्रामीण भागात होत असलेला आधुनिकतेचा शिरकाव, ग्रामीण माणसांचे बदललेले जीवन अशा अनेक मुद्द्यांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील संस्कृतीचे दर्शन ग्रामीण कादंबरीने साकारलेले आहे. “१९६० नंतरच्या काळात मराठीमध्ये ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह आपले वेगळेपण घेऊन विकसित होऊ लागला.”^२ कथा, कविता, नाटक यापेक्षा ग्रामीण कादंबरीने विस्तृत असा ग्रामीण जीवनपट साहित्यामध्ये साकारलेला आहे. साहजिकच त्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण संस्कृतीचे दर्शन कादंबरीमध्ये घडलेले दिसून येते. कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार विस्तृत असा जीवनपट साकारण्यासाठी महत्त्वाचा वाङ्मय प्रकार मानला जातो. साहजिकच ग्रामीण कादंबरीने सुद्धा ग्रामीण जीवन, संस्कृती, लोकप्रथा, परंपरा, विस्तृतपणे मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. अशा असंख्य कादंबऱ्यांचा प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून आपण आढावा घेणार आहोत.

भारताच्या संस्कृतीचे मूळच ग्रामीण जीवनात रुजलेले असल्यामुळे साहित्य आणि ग्रामीण संस्कृती हे नाते अनादिकालापासून घट्ट आहे. संतवाङ्मय, लोकगीते, भारुडे, पोवाडे, लोकनाट्य या सर्व माध्यमांतून लोकजीवनाचे वास्तव प्रतिबिंबित झालेले दिसते. ग्रामीण जीवन हे श्रमप्रधान, निसर्गकेंद्रित आणि परंपरांशी निगडित असल्यामुळे ग्रामीण संस्कृतीत सातत्याने परंपरा व आधुनिकता, श्रद्धा व शंका, निसर्ग व मानवी हस्तक्षेप यांचे संघर्ष चालूच असतात. या साऱ्या वास्तवाचे आणि सांस्कृतिकतेचे सर्वकष चित्रण करण्याचे सामर्थ्य कादंबरी या वाङ्मयप्रकारात आढळते.

ग्रामीण कादंबरीतून शेतकऱ्यांचे दैनंदिन आयुष्य, त्यांच्या श्रमाचे कष्टमय वास्तव, जमिनीशी असलेले नाते, निसर्गाशी घडणारा संवाद, कुटुंबव्यवस्था, जातिव्यवस्था, धार्मिक श्रद्धा, विधी, सण-उत्सव आणि लोककला यांचे दर्शन घडते. महाराष्ट्रातील ग्रामीण

संस्कृती ही ग्रामदैवताच्या पूजेसोबत, शेतीसंबंधित उत्सवांसोबत आणि ऋतुचक्रावर आधारित परंपरांसोबत जोडलेली आहे. पोळा, नागपंचमी, होळी-दिवाळी, भंडारा, यात्रा-जत्रा अशा अनेक धार्मिक व सामाजिक संमेलनांतून ग्रामीण माणसाचे सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन आकार घेत असते. या सोबतच भारुडे, गोंधळ, कीर्तन, ओवी, लावणी, गवळणी अशा लोककलात्मक प्रकारातून त्याचे संस्कृतीदर्शन घडते. ग्रामीण कादंबरी ही या साऱ्या घटकांना शब्दबद्ध करून त्याचे सजीव चित्र उभे करते.

ग्रामीण कादंबऱ्यांमधून पर्यावरणीय घटक आणि संस्कृती यांचे नातेही स्पष्ट दिसते. पाऊस, दुष्काळ, पिकांची आवक-जावक, शेतातील कामे, ऋतुचक्र यांच्याशी संबंधित जीवनपद्धती संस्कृती घडवते. यामुळेच सण-उत्सव ऋतुंशी निगडित आहेत. निसर्गातील बदलांचा थेट परिणाम संस्कृतीच्या परंपरांवर होतो. त्यामुळे ग्रामीण संस्कृती ही पर्यावरणकेंद्री आहे, असे म्हणता येते.

ग्रामीण कादंबरीमध्ये प्रकर्षाने संस्कृती दर्शन घडताना दिसून येते. रा. रं. बोराडे यांच्या 'चारापाणी' या कादंबरीमध्ये सुखदेव या नायकाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागामध्ये दुष्काळ पडल्यानंतर ग्रामीण भागाची होणारी वाताहत दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे. विशेषतः दुष्काळानंतर ग्रामीण भागातील प्राणी जीवन कसे अस्ताव्यस्त होते याविषयीचे चित्र मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. दुष्काळ पडल्यानंतर गाव सोडून जाण्याची भाषा अनेक जण करतात पण अशा काळांमध्ये आपण आपल्या गावाचा उद्धार केला पाहिजे, आपल्या गावाला आपण विकासाच्या बाजूने नेले पाहिजे, असा विचार या कादंबरीचा नायक सुखदेव मांडतो. ग्रामीण संस्कृती, ग्रामीण जीवन, प्राणी, दुष्काळ यासारखे विषय या कादंबरीमध्ये आले आहेत. समाज परिवर्तनाचा ध्यास घेणारा हा नायक ग्रामीण संस्कृतीला मोठ्या आस्थेने जोपासतो. ग्रामीण भागाचा विकास करण्यासाठी तेथील संस्कृती टिकणे गरजेचे असल्याचे मत सुद्धा या ठिकाणी मांडतो. त्याबरोबरच सरंजामी वृत्तीला तो तडा देण्याचे काम सुद्धा करतो.

मोहन पाटील यांच्या 'खांदेपालट' या कादंबरीमध्ये नाना नावाचा धूर्त व्यक्ती गावावर आपले प्रभुत्व पाडण्याचा प्रयत्न करतो. त्या माध्यमातून तो बरीचशी संपत्ती सुद्धा जमा करतो. परंतु काही नागरिक त्याच्या विरोधामध्ये आपली भूमिका सातत्याने व्यक्त करतात. नाना सारख्या कपटी व्यक्तीचा धूर्तपणा गावात किती जरी

असला तरी लोकशाहीचा विजय गावात तळागाळापर्यंत पोहोचलेला असतो. त्यामुळे गावातील व्यक्ती याविरुद्ध उभे राहतात आणि त्याचे शोषण थांबवण्याचा प्रयत्न करतात. या माध्यमातून या कादंबरीमध्ये खल प्रवृत्ती विरुद्ध सत प्रवृत्ती पर्यायाने वाईट संस्कृती विरुद्ध चांगल्या संस्कृतीची बीजे कादंबरीकारांनी मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

विश्वास पाटील यांच्या 'पांगिरा' या कादंबरीमध्ये सुद्धा राजकीय संस्कृतीचे दर्शन घडविण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे. पांगिरा आणि डांगरवाडी या दोन गावांमधील सामुदायिक जीवनाची, तेथे असलेल्या माणसांची कहाणी आलेली आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर गावामध्ये दोन गट पडतात. शोकाजीराव डांगरे आणि ज्ञानू पाटील अशी दोन व्यक्ती गावातील दोन गटांचे नेतृत्व करतात. त्या माध्यमातून गावात वैमनस्य, सत्तेची भावना, गावाची परंपरागत रूपे बदलून गावाला नवे रूप देण्याचा प्रयत्न, दोन्ही गटाचे आडमुठे धोरण आणि त्या माध्यमातून गावाचा होणारा ऱ्हास या कादंबरीमध्ये मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. गाव स्तरावरील राजकीय संस्कृती या कादंबरीमध्ये उघड करण्याचा प्रयत्न कादंबरीकारांनी केलेला आहे. प्रारंभीच्या काळात ग्रामीण भागातील व्यक्ती मोठ्या व्यक्तीचा आदर करत होते, परंतु ती परिस्थिती आता गावामध्ये राहिली नाही. त्याविषयीचा विचार या कादंबरीमध्ये पुढीलप्रमाणे आला आहे, "विचारे गुरुजींचा सुपुत अंकुश काल बापाच्या अंगावर धावून गेला. त्याला खाटलं तोडून पाहिजे"३ विभक्त कुटुंब पद्धती भारतातील खेड्यांमध्ये कशी वाढत चालली आहे, याचे उदाहरण सुद्धा या कादंबरीमध्ये आले आहे आणि त्या माध्यमातून संयुक्त कुटुंब पद्धतीला तडा जाऊन भारताची संस्कृती कशी विभक्त होत चालली, याविषयीची माहिती सुद्धा या कादंबरीमध्ये देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

'खुळी' या कादंबरीमध्ये उत्तम बंडू तुपे यांनी मैना या नायिकेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील संस्कृती दर्शन घडविण्याचा प्रयत्न केला आहे. मैनाला मूल होत नसल्यामुळे तिने बुवाला दाखवावे असा आग्रह तिची सासू भारजा ही करते. परंतु कुटुंबातील बाकी सदस्य मात्र या विरोधात असतात. ग्रामीण भागामध्ये बुवाबाजी ही संस्कृती अनेक वर्षांपासून चालू आहे. त्या संस्कृतीला तडा देण्याचे काम या कादंबरीच्या माध्यमातून केले आहे. मुळात अंधश्रद्धेला बाजूला सारून विज्ञानवादी भूमिका या कादंबरीची नायिका स्वीकारताना दिसते. देवदेवसकी, भगत शिवाय देवदासी नावाची परंपरा नायिका झुगारून देते. तिचा पती सुद्धा

याबाबतीत साथ देतो. परंतु सासू मात्र तिचा विचार न करता तिला त्रास देत राहते. तिला वेडी समजत राहते आणि त्या माध्यमातून तिचं शोषण होते. ग्रामीण भागातील ही अंधश्रद्धेची संस्कृती या कादंबरीला महत्त्व प्राप्त करून देते.

‘शेवंता’ या कादंबरीमध्ये शेवंता ही नायिका उत्तम तुपे यांनी उभी केली आहे. अनैतिक संबंधातून तिला बाळ जन्माला येते. त्यामुळे तिच्यापुढे अनेक संकटे उभी राहतात. अशा संकटात सापडलेल्या नायिकेला गावातल्या अनेक गोष्टींना सामोरे जावे लागते. मुळात यामध्ये अनैतिक संबंध ठेवणाऱ्या व्यक्तीची चूक असताना देखील भोग मात्र शेवंताच्या वाट्याला येतात. यानिमित्ताने या कादंबरीत गावातील लोकांची मानसिकता आणि संस्कृतीचा उलगडा उत्तम तुपे यांनी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

‘भस्म’ या कादंबरीमध्ये उत्तम तुपे यांनी मसनजोगी ही गावपातळीवरील प्रथा मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. शंकर हा या कादंबरीचा नायक असून तो मसनजोगी समाजामध्ये असलेल्या विविध प्रथा परंपरा वाचकापुढे मांडण्याचा प्रयत्न करतो. या परंपरेच्या माध्यमातून तो आपली स्वतःची उपजीविका करतो. परंतु पोटाची खळगी भरत असताना त्याच्यापुढे अनंत समस्या उभ्या राहतात. प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून तो कसाबसा आपला जीवन प्रवास पुढे नेत असतो. या कादंबरीच्या माध्यमातून लेखकांनी ग्रामीण समाजातील विविध प्रथा परंपरा पर्यायाने ग्रामीण संस्कृती मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

नागनाथ पाटील यांच्या ‘लंबाडी’ या कादंबरीमध्ये तांड्यावरील जीवन संघर्ष मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. आंध्र कर्नाटक सीमेवर असलेल्या एका तांड्यातील संघर्षाची मांडणी या कादंबरीमध्ये आली आहे. भिकू या नायकाच्या माध्यमातून साकारली गेलेली कादंबरी झंपी नावाच्या नायिकेमुळे अधिक प्रभावशाली होते. तांड्यावरील जीवन मांडत असताना नागनाथ पाटलांनी विशिष्ट जातीची असलेली संस्कृती कादंबरीच्या निमित्ताने यशस्वीरित्या मांडली आहे.

माधव कोंडविलकर यांनी ‘डाळ’ ही शेतकरी आत्महत्यांच्या प्रश्नांवर लिहिलेली कादंबरी अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. वसंत आणि वंदना या दोन पात्रांच्या माध्यमातून या कादंबरीमध्ये कथानक साकारण्यात आले आहे. शेतकरी जीवनातील विविध घटना प्रसंग मांडत असतानाच प्रचंड काबाड कष्ट करून सुद्धा शेतकऱ्यांवर कशी उपासमारीची वेळ

येते हा विषय साकारत असताना शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा ज्वलंत प्रश्न कादंबरीमध्ये मांडण्यात आला आहे. त्यानिमित्ताने कादंबरीमध्ये शेती संस्कृती माधव कोंडविलकरांनी मांडली आहे.

अशा अनेक ग्रामीण कादंबऱ्यांमध्ये ग्राम संस्कृती, कृषी संस्कृती, लोकसंस्कृती आलेली दिसून येते. मुळात भारतीय संस्कृतीची पाळेमुळे ग्रामीण भागामध्ये वसलेली आहेत. त्यामुळे ग्रामीण कादंबरी आणि ग्रामीण संस्कृती यांचा अपरिहार्य संबंध आहे, असेच म्हणावे लागेल.

संदर्भ:

1. गो. म. कुलकर्णी - वाङ्मयेतिहास सद्यस्थिती आणि अपेक्षा - आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - संपा. गो. म. कुलकर्णी/ दत्तात्रय पुंडे - मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे - १९७५ - पृष्ठ ७१
2. शिवसांब कापसे - जगदीश कदम यांची कविता - स्वामी प्रकाशन पूर्णा - २००९ - पृष्ठ १७
3. विश्वास पाटील - पांगिरा - राजहंस प्रकाशन पुणे १९९० - पृष्ठ ८७

Funding:

This study was not funded by any grant.

Conflict of interest:

The Authors have no conflict of interest to declare that they are relevant to the content of this article.

About the License:

© The Authors 2024. The text of this article is open access and licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.